

UDK:811.113:512.133+87'1 (575.1)

Shahnoza NAZIROVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti katta o‘qituvchii, f.f.n
E-mail:shaxnoza.nazirova@mail.ru)

O‘zMU dotsenti, f.f.d. (DSc) G.Qurbonova taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MAQOLLAR VA ULARNING UMUMINSONIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida maqollar va ularning umuminsoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma‘lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug‘iladigan xulosaning ahloqiy baxosi sifatidagi xukm bo‘lib yuzaga kelishi misollar orqali tahliliy o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: maqol, masal, matal, milliy qadriyat, ijod, folklor, norma, ma‘no.

ПОСЛОВИЦЫ И ИХ ГУМАННЫЕ ОСОБЕННОСТИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируются пословицы и их гуманные особенности в английском и узбекском языках. Пословицы специально не создаются, они возникают как суждение, как результат нравственной оценки, рожденного из жизненного опыта, где анализируются с помощью примеров.

Ключевые слова: пословица, притча, национальная ценность, творчество, фольклор, норма, значение.

PROVERBS AND THEIR HUMANE FEATURES IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article is devoted to the analysis of proverbs and their humane features in the English and Uzbek languages. Proverbs are not created on purpose, they arise as a judgment, as a result of a moral assessment, born from life experience, where they are analyzed with the help of examples.

Key words: proverb, parable, national value, creativity, folklore, norm, meaning.

Kirish. Til jamiyat uchun hizmat qiladi va uning a‘zolari muloqot qilishni ta‘minlaydi. Til jamiyat tarixidan darak beruvchi buyuk vosita bo‘lib, insonning ma‘naviy va ma‘rifiy shakllanishi va rivojlanishi uchun zarurdir. Til, inson va jamiyat bir-birisi bo‘lmaydi. Til inson tafakkuri, ruhiyati, madaniyati, urf-odati va shaxsiy xususiyatlari bilan bog‘liqdir[1]. Tilni har tomonlama chuqur o‘rganish nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. Til juda murakkab ijtimoiy hodisa bo‘lib, u belgilar tizimi sifatida insonlarning muloqot vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Nutq-esa shu vositaning qo‘llanishidir.

Millatni o‘zligini ko‘rsatuvchi milliy qadriyatlarni, xalqning madaniyatini ifodalovchi omillardan biri bu xalq og‘zaki ijodidir. Xalq og‘zaki ijodining eng muxim janrlaridan biri bo‘lmish maqollar tilshunoslik va folklorshunoslikda o‘rganilayotgan eng muxim mavzulardan biridir. Folklorning eng muxim janrlaridan biri bo‘lgan maqollarni, umuman, xalq ijodiyotini o‘rganish, tadqiq qilish, bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Til, falsafa va badiiy ijodning o‘ziga xos hodisasi sifatida yuzaga kelgan xalq maqollari folklorning icham shakl, ammo teran mazmunga ega bo‘lgan bir janridir. Har biri tilimiz ko‘rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini xayratomuz bir qudrat bilan namoyish eta oladigan bunday badiiyat qatralari xalqimizning ko‘p asrluk hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, o‘zi va o‘zligi to‘la namoyon bo‘lganidir[2]. Shu sababli maqollar g‘oyatda keng tarqalgan bo‘lib, asrlar davomida jonli so‘zlashuv va o‘zaro nutqiy munosabatlarda foydalanibgina qolmay balki badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotlarda ham doimiy ravishda qo‘llanilib kelgan va bugungi kunda ham juda faoldir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og‘zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona ahloq, odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida xayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-

siyosiy, ma‘naviy-madaniy, ahloqiy-falsafiy qarashlarining g‘oyat ixcham, lo‘nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug‘ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma‘lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug‘iladigan xulosaning ahloqiy bahosi sifatidagi hukm bo‘lib yuzaga keladi. Ular insonlarning turli sohalaridagi faoliyatlarini jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o‘tgan turmush tajribalarining hosilasi, barqaror va o‘zgarimas, to‘g‘ri va xaqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelganligini ko‘rsatadi.

Folklorida maqol janri hikmatga boyligi, g‘oyat ixcham, lo‘nda va obrazli ifodalanishi bilan xalq paremik ijodining bir qismini tashkil etadi.

Maqol xalqning ko‘p asrlar mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy xayotda to‘plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan icham, chuqur mazmunga ega bo‘lgan og‘zaki ijod janrlaridan biridir. Maqol atamasi arab tilida “qavlun – gapirmoq, aytmoq” so‘zidan olingan bo‘lib, aytilib yuriladigan ifoda va iboralarga nisbatan qo‘llaniladi. Barcha tomonidan deyarli bir xilda aytilib, bir xilda tushuniladigan ibora, ifodalar, asosan, maqol janrini tashkil qiladi[3]. Demak, xalq maqollari ommaning muayyan voqea, hodisalar haqidagi xulosalarini, hukm va tavsiyalarini o‘zida mukammal tarzda mujassamlashtirgan o‘ziga xos badiiy shaklga ega bo‘lgan ifoda va iboralardan iboratdir. O‘zbek xalq maqollari ko‘pincha maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, xikmat, foyda, xikmatli so‘z, tanbex, mashoyixlar so‘zi, donolar yoki donishmandlar so‘zi, oqinlar so‘zi va otalar so‘zi atamallari bilan el orasida mashhur. Ko‘pincha ilmiy taomilda maqol atamasi iste‘moldadir.

Maqollar o‘z tabiatiga ko‘ra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda o‘z maqollariga ega bo‘lmagan xalqning o‘zi yo‘q. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga qoldiradi. Shuning uchun ham turli xalqlar og‘zaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga yaqin hamda hamohang maqollar ko‘p uchraydi. Chunki har bir xalq hayoti va tarixida juda ko‘p o‘xshashliklar, umumiyliklar mavjud.

Ingliz tilida maqol atamasi asosan “proverb” so‘zi orqali ifodalanaadi. Ba‘zan ko‘plab adabiyotlarda adages, dictums,

maxims, mottoes, precepts, saws, truisms so'zlari orqali ham maqol tushunchasini berishimiz mumkin. O'zbek xalq maqollari singari ingliz xalq maqollari ham ingliz folklorining eng keng tarqalgan janrlaridan biridir. Ko'pincha folklorida tuzilishi, o'rganilishi va yana boshqa jihatlari bilan o'zbek maqollariga o'xshash xolda umumiy jihatlarni ko'rsatadi.

Xalq maqollariga murojaat etganda, ulardagi tarixiylikni hisobga olish lozim. Chunki bugungi kunda nutqimizda ishlatilayotgan maqollarning ko'pchiligi o'tmishda yaratilganligi bilan xalq psixologiyasi, dunyoqarashidagi cheklanganliklar va ziddiyatlar aniq ifodasini topgan.

Binobarin, xalq maqollarini to'plash, ularning tabiatdagi turli davrlarga xos qatlamlarini izchil sinfiylik nazaridan o'rganish lozim. Masalan, o'zbek xalq maqollaridan biri "Boy boyga boqar, suv soyga oqar" maqolini jamiyatning qaysi davrida va qanday sinf vakillari tomonidan aytilganligini anglash bir qarashda qiyin. Agar maqol mehnatkash xalqning nutqida qo'llanilgan bo'lsa, u shu sinf manfaatlariga xizmat qiladi yoki aksincha. Yoki ingliz xalqi maqollaridan "A fool's bolt is soon shot" maqolini ko'rib chiqsak. Maqolning tarjimasini – ahmoqning kamon o'qi tezda otilar. O'zbek tilidagi muqobil varianti "Ahmoqning boshiga aql yopishtirib qo'ysang, qo'li bilan ko'chirib tashlaydi". Agar tarjimadan kelib chiqadigan bo'lsak maqolni uzoq o'tmishda yaratilganligiga shubhamiz yo'q, albatta. Chunki unda ishlatilgan "bolt" ya'ni "kamon o'qi" o'tmishda, urush davrlarida yaratilgan sezilib turadi. Demak, maqollardagi aniq sinfiy funktsiya ularning nutqida qo'llanish o'rniga qarab belgilanadi. Ammo maqollar qaysi davrda yaratilishidan qat'iy nazar, ular yana nutqqa qaytib faollashishi mumkin.

Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar bilan shartlangan holda maqollar mazmunida turli darajadagi o'zgarishlar – torayish yoki kengayishlar yuz beradi. Mana shu faktning o'ziyoq maqolning jamiyat hayoti, xalq turmushi bilan bevosita bog'lanishda ekanligini ko'rsatadi. Demak, maqollar xalq hayotini, uning o'tmishdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmush darajasini o'rganishda asosiy vazifani o'taydi. Haqiqatdan ham maqollar turli ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni, xalqning etik va estetik normalarini, etiqodiy tasavvurlarini, maishiy turmushi va mehnat tarzini, sevgi va nafratini, orzu va intilishlarini obyektiv baholaydi.

Maqollarning yana bir muhim jihatlardan biri ulardagi ibratlilik. Maqollarda har doim ibratli fikr aytiladi. Lekin har qanday ibratli fikr maqol bo'lavermaganidek, ibratli fikrlarning maqollarga aylanishi uchun bir qancha shartlar mavjud. Ular quyidagicha:

-maqolga aylanuvchi ibratli fikr xalqning uzoq yillar mobaynidagi hayotiy tajribasida sinalgan bo'lishidir. Hayotiy tajribada sinalgan har qanday fikr kishini ishonтира oladi;

-maqolda ifodalangan ibratli fikr alohida shaxsgagina emas, balki umuminsoniy xarakter kasb etishida;

-sinalgan umuminsoniy fikr ixcham, mukammal badiiy shaklga ega bo'lishi shartdir.

Aynan shu sabablarga oqibatida xalq maqollari juda ham sekinlik bilan yaratilish va unutilish xususiyatiga ega. Bu xususiyatlar jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy strukturasi, bu strukturaning barqarorlik yoki beqarorlik darajasi bilan bog'liq xolda amalga oshadi.

Maqollardagi pand-nasihat xarakteri ularni yanada jonli va kuchli ta'sirchanligini oshiradi. Masalan: Ingliz tilida "A bad excuse is better than none" o'zbek tiliga xohlamasdan kechirim so'rash, umuman so'ramagandan yaxshi deb tarjima qilinadi. O'zbek tilida muqobil variant sifatida "Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar, Yomon gap bilan musulmon dinidan" maqolini keltiramiz. Ko'rinish turganidek, ushbu maqollar pand-nasihat mazmunidagi ma'noni beradi. YA'ni, shaxsga har doim shirin so'zli va yaxshi kalomli bo'lish kerakligini anglatadi. Maqolning har ikki tildagi variantlari ham bir xil ma'noni beradi.

Maqollarni o'rganish jarayonida uning tuzulishi, qanday ko'rinishdagi sintaktik butunliklar orqali tashkil topgani muhim omildir. Maqollar tuzilishiga ko'ra, bir va bir necha sintaktik butunliklar asosida tashkil topgandir. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda bir qismli maqollar sanalib, ko'pincha darak gap yo'sinida bo'ladi. Aynan shu tomonlari bilan o'zbek va

ingliz xalq maqollari juda o'xshashdir. Quyidagi maqollar orqali fikrimizni isbotlashga harakat qilamiz.

The absent is always in the wrong – O'zi yo'qning – ko'zi yo'q.

There is no accounting for tastes – Har kim suygan oshini ichadi.

Actions speak louder than words – Gap bilguncha – ish bil.

Advise none to marry or go to war – Har kimning niyati o'zining yo'ldoshi.

Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, bir qismi tasviriy mohiyatga ega, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir:

After dinner sit a while, after supper walk a mile.

Qorin ochmasdan ovqat yegin, Qorning to'ymasdan qo'l artgin.

Art is long, life is short.

Ilmsiz – bir yashar, ilimli – ming yashar.

O'zbek tilida ba'zan 4 komponentli maqollar ham uchraydi. Biroq ingliz maqollari orasida 4 komponentli maqollar kam uchraydi.

Zamon seni o'qitar, Tayoq bilan so'kitar.

Sabog'ingni bilmasang, Do'konda bo'z to'qitar[4].

Bir qismli maqollarga nisbatan ko'p qismli maqollar nisbatan tez o'zgarishga moyilroqdir. Sababi ba'zi holatlarda maqol aytuvchining unda ifodalananayotgan ma'noni to'laligicha tushunib yetmasligi yoki eshitganini eslay olmasligi natijasida o'zicha qo'shimcha so'zlar yoki izoxlar qo'shishi tufayli maqolning mazmuniga yoki tuzilishiga jiddiy zarar yetkazilishi mumkin. Bunday vaziyatda o'sha maqolda asosiy fikrni tashuvchi so'zlardan birining tushirib qoldirilishi mumkin. Binobarin, maqollarni aytish va tinglash ham alohida e'tibor va ma'suliyatni taqozo etadi. Aks holda beparvolik tufayli maqolning asl ma'nosiga putur yetkazilib, kelajak avlodga noto'g'ri talqinda o'tib qolishi va asl ma'nosiga nisbatan zid ma'noda qo'llanilishi mumkin.

Maqollarning semantik doirasi juda keng bo'lgani uchun ham jamiyatning xar bir sohasida qo'llashimiz mumkin. Bu borada ingliz va o'zbek xalq maqollari ma'no jixatdan ham, qo'llash jixatdan ham bir-biriga juda yaqin hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarni hajm jihatidan o'rganib borish asnosida aynan mehnat va mehnatsevarlik xaqidagi maqollarning ko'proq uchrashiga guvoh bo'ldik. Buning sababini turlicha keltirishimiz mumkin. Masalan, mehnat qilib obro' topish, o'z ehtiyojlarini qoplay bilish kabi masalalar nafaqat qadim zamonlarda, balki bugungi kunda ham o'z isbotini topmoqda. Har qanday yutuqning zaminida qattiq mehnat, tirishqoqlik va kuchli istak yotadi. Mehnat qilish va mehnatsevar inson bo'lish kabi masalalarga ingliz va o'zbek xalqi tomonidan jiddiy qaralishi maqollarda o'z aksini topadi. Aynan shu mavzudagi maqollarni tahlil qilish jarayonida, hamisha mehnatsevarlik ijobiy baholanganligini, dangasalik va ishyoqmaslik esa qattiq qoralanishi kabi masalalarning yoritilishini kuzatamiz. Mehnat va mehnatsevarlik haqidagi maqollarning ingliz va o'zbek tillarida mavjudligi har ikkala xalqning o'ta mehnatsevar va ishchan ekanligini ko'rsatadi. Shu bois qayd etgan barcha maqollarimiz xalqlarning turmush tarzida o'ta keng ko'lamda foydalaniluvchi mavzulardan biridir. Shu o'rinda ularning semantik doirasi haqida so'zlasak ham xuddi bir xil narsani, ya'ni maqollarning qo'llash ma'nosi aynan bir xil ekanligini tushuna olamiz.

Masalan: "A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds" maqolini o'zbek tiliga tarjima qilganda "Ishlamasdan so'zlovchi odam o't bosgan boqqa o'xshar" ma'nosini beradi. Bu maqol orqali biz o'ta ish yoqmas, dangasa biroq juda so'zamol kishilarni tasvirlaymiz. Ammo biz ingliz tilidagi maqolning o'zbek tilidagi tarjimasini yoki ma'nosini har doim ham o'zbek tiliga tayyor holda ishlata olmaymiz. Buning muqobil varianti sifatida "Ish bilsang tuzarsan, bilmasang buzarsan"ni keltirishimiz mumkin. O'zbek tilida bu maqolga ekvivalent sifatida "Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar" maqolidan ham foydalansak bo'ladi. Fikrimizning yana bir isboti sifatida ingliz tilida "Head cook and bottlwasher" maqolini ko'rib chiqsak. Maqolning o'zbekchadagi tarjimasini "Ham bosh oshpaz, ham tovoq yuvuvchi". Maqolning ma'nosi shuki, bir odam bir nechta ish bilan shug'ullanadi, yoki bir vaqtning o'zida

bir nechta kasb egasidir. Bir qarashda maqol tarbiyaviy ahamiyatga ega va mehnat qilishga undovchi jihatlarni ko'rsatadi. Maqoldan kelib chiqayotgan ma'no har doim ham uni tashkil etayotgan so'zlarning ma'nosidan kelib chiqmasligi mumkin, balki uning obrazlilik bilan bog'liqdir. Shu o'rinda maqollardagi obrazlilikning kuchliligi bir maqolni har ikkala tilda bir xil talqin etilishiga olib keladi. Qadimdan beri ishlatilib kelinayotgan bu maqolning o'zbek tilidagi ekvivalenti sifatida "Bir yigitga yetmish ikki hunar oz" ni keltirishimiz mumkin. Ahamiyatli tomoni shundaki, maqol bugungi kunda ham har ikkala xalq orasida juda faol hisoblanadi. Buni nafaqat kundalik turmushimizda ishlatishimiz balki badiiy asarlardagi chiroyli ishtirokini ham ko'rishimiz mumkin. Ta'kidlab o'tganimizdek, maqollardagi pand-nasihat ohangidagi xususiyatlar insonga hamisha to'g'ri yo'l ko'rsatadi va yomon oqibatlardan ogohlantiradi. Masalan: "The labourer is worthy of his hire" maqolini tahlil qiladigan bo'lsak, u o'zbek tilida muqobil variant sifatida "Ishlab topganing –osh, ishlaymay topganing-tosh" maqoliga to'g'ri keladi. Maqolning har ikkala tildagi umumiy ma'nosi shuki, qattiq mehnat qilib erishilgan narsa har doim qadrlil, xuddi yeyayotgan shirin

oshingdek, biroq mehnat qilmay yengil yo'llar bilan topilgan narsa harom va insonga hech qachon yuqmasligi ifodalangan.

Xulosa o'rinda shuni aytishimiz mumkinki, maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy ifodalar ekan, ularda har bir so'zning ma'no xilma-xilligi, iboralarning turg'unligi, shakliy barqarorlik doimo ustunlik qiladi. Ammo qo'llanish o'rniga qarab ularning ma'no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi. Aynan biz ko'rib, o'rganib, tahlil qilib chiqqan maqollarda ham ushbu holatni ko'rishimiz mumkin. Ingliz maqollarini o'zbek tiliga yoki o'zbek maqollarini ingliz tiliga tarjima qilish va maqollarning muqobil variantlarini keltirish jarayonida aynan ma'no mazmunini saqlab qolish juda muhim hisoblanadi. Shuning uchun ham maqollar bilan ishlash avvalo ularning semantik xususiyatlarini, har bir maqolning asl ma'no-mazmunini chuqur o'rganib chiqishni talab qiladi. Aks holda xato tahlil qilingan maqol boshqa tilda o'zining asl ma'nosini butunlay yetkaza olmasligi mumkin. Xalq og'zaki ijodining sara namunalarini hisoblanmish maqollar qaysi tilda yangrashidan qat'iy nazar, agar ularning ma'no mohiyati insonlar tomonidan chuqur anglab yetilsa, insonlarga hamisha to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi yo'l boshchi sifatida xizmat qilaveradi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуазизов А.А. Тилшуносликка кириш. -Т., 2010, Б.6
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. – T.: Sharq, 2005, B. 508.
3. Imomov K., Mirzayev T. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -T.: O'qituvchi, 1990, B. 91-93
4. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs–Maqollar– Пословицы. – Т., 2000, B. 5
5. Вяльцева С.И. Речевое использование английских пословиц. – М., 1977.
6. Сафаров Ш. Семантика. –Т., 2013.
7. Stevenson R. Language, thought and representation. –N.Y., 1993.